
کتاب‌شناسی خواب و رؤیا

و

گفتاری در خواب‌شناسی تاریخی

داریوش رحمانیان

زهرا حاتمی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کتابشناسی خواب و رؤیا و گفتاری در خوابشناسی تاریخی

تألیف و تدوین:

داریوش رحمانیان
(دانشیار تاریخ دانشگاه تهران)

زهره حاتمی

(استادیار تاریخ دانشگاه تهران)

شعری

سرشناسه	رحمانیان، داریوش، -
عنوان و نام پدیدآور	کتاب‌شناسی خواب و رویا و گفتاری درباره خواب‌شناسی تاریخی /
مشخصات نشر	تألیف داریوش رحمانیان زهرا حاتمی.
مشخصات ظاهری	تهران: نشر علم، ۱۳۹۶.
شابک	۳۶۳ ص.
وضعیت فهرست نویسی	۹۷۸-۹۶۴-۲۲۴-۸۹۸-۸
موضوع	فیبا
موضوع	خواب‌گرایی -- کتابشناسی
شناسه افزوده	Dream interpretation -- Bibliography
رده بندی کنگره	حاتمی، زهرا، آبان -
رده بندی دیویی	۳۱۳۹۶ ر / خ ۸۶۷۲۰۲ Z
شماره کتابشناسی ملی	۰۱۶/۱۳۵۲
	۳۹۱۵۴۵۷

شعاع

کتابشناسی خواب و رؤیا و گفتاری در خواب‌شناسی تاریخی

تألیف و تدوین: داریوش رحمانیان

(دانشیار تاریخ دانشگاه تهران)

زهرا حاتمی

(استادیار تاریخ دانشگاه تهران)

صفحه آرای: مهدی شکری

چاپ اول: ۱۳۹۷

تیراژ: ۵۵۰ نسخه

لیتوگرافی: کوثر

چاپ: رامین

خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهدای ژاندارمری

بن بست گرانفر، پلاک ۴، تلفن ۶۶۴۱۲۳۵۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۲۲۴-۸۹۸-۸

فهرست

پیشگفتار..... ۷

گفتاری در خواب‌شناسی تاریخی..... ۱۱

خواب و پیشگویی در تاریخ..... ۱۹

خواب‌شناسی علمی مدرن..... ۳۳

خواب‌های پیشگویانه مرگ..... ۴۲

زادن قهرمانان، ظهور ادیان؛ برآمدن و برافتادن دولت‌ها..... ۶۵

کارکردهای سیاسی و مذهبی خواب و رؤیا در تاریخ اسلام..... ۷۵

رویدادهای بزرگ تاریخی..... ۸۷

خواب‌های بیدارگر..... ۹۲

رؤیاهای خلاق و هدایتگر..... ۹۵

خواب سروده‌ها و خواب نوشته‌ها..... ۱۶۴

کتاب‌شناسی خواب و رؤیا..... ۱۱۳

بخش اول: کتاب فارسی..... ۱۱۳

۱. کلیات..... ۱۱۳

۲. خواب‌گزاری..... ۱۱۶

- الف: ایرانی-اسلامی ۱۱۶
- ب: غربی ۱۶۱
۳. روانکاوی و روانشناسی ۱۶۵
۴. هیپنوتیسم و فرا روانشناسی ۱۷۲
- الف: علم هیپنوتیسم ۱۷۲
- ب: هیپنوتیسم، آموزش اصول و روش‌ها ۱۷۸
- ج: کاربردهای هیپنوتیسم ۱۸۱
۵. خواب آفرینی و رؤیابینی ۱۸۵
۶. خواب و روح‌شناسی ۱۸۶
۷. پزشکی خواب ۱۸۶
۸. خواب و دین ۱۹۴
۹. تاریخ خواب و خواب‌شناسی ۱۹۷
۱۰. خواب‌نامه نویسی ۱۹۸
۱۱. خواب و رؤیا در متون ادبی ۱۹۹
۱۲. خواب و فلسفه ۲۰۰
۱۳. حکایت‌ها، روایت‌ها و داستان‌های خواب و رؤیا ۲۰۰
۱۴. پراکنده‌ها در خواب و رؤیا ۲۰۲
- بخش دوم: کتاب غیرفارسی ۲۰۵
۱. کلیات ۲۰۵
۲. کتابشناسی‌ها ۲۰۸
۳. فرهنگ‌نامه‌ها و دایره‌المعارف‌های خواب و رؤیا ۲۰۹
۴. آثار خواب‌گزاران نامدار ۲۱۲

فهرست ۵

۵. تعبیر و تفسیر خواب؛ روش‌ها و کارکردها..... ۲۱۵
۶. روانکاوی و روانشناسی ۲۱۸
۷. تاریخ خواب و خواب شناسی ۲۲۴
۸. خواب و رؤیا در متون ادبی ۲۲۸
۹. خواب و دین ۲۳۱
۱۰. خواب و رؤیا در فرهنگ اقوام و ملل ۲۳۸
۱۱. خواب و جنسیت ۲۴۰
۱۲. خواب کودکان ۲۴۲
- بخش سوم: نسخ خطی ۲۴۳**
۱. کلیات ۲۴۳
۲. رساله‌های فلسفی، کلامی و عرفانی ۲۴۵
۳. تعبیر نامه‌ها ۲۵۴
۴. پراکنده‌ها در خواب و رؤیا ۲۷۱
- بخش چهارم: کتاب‌های چاپ سنگی ۲۸۷**
۱. آثار اصلی ۲۸۷
۲. پراکنده‌ها در خواب و رؤیا ۲۹۷
- بخش پنجم: مقاله ۳۰۱**
۱. کلیات ۳۰۱
۲. تعبیر خواب ۳۰۱
۳. روانکاوی و روانشناسی ۳۰۳
۴. پزشکی خواب ۳۱۵
۵. خواب آفرینی و رؤیابینی ۳۲۲

۳۲۳	۶. تاریخ خواب و خواب‌شناسی
۳۲۵	۷. خواب و رؤیا در متون ادبی
۳۳۰	۸. خواب و دین
۳۳۲	۹. خواب و فلسفه
۳۳۳	۱۰. خواب و سیاست
۳۳۴	بخش هشتم: پایان‌نامه
۳۳۶	بخش هفتم: سایت‌های اینترنتی
۳۳۸	فهرست منابع و مآخذ
۳۳۸	کتاب فارسی
۳۴۷	کتاب انگلیسی
۳۴۸	مقاله فارسی
۳۵۲	مقاله انگلیسی
۳۵۳	پایان‌نامه
۳۵۵	فهرست اعلام

پیشگفتار

به نام خدای همیشه بیدارِ خواب آفرین

تا به گفت و گوی بیداری دری تو ز گفت خواب بویی کی بری؟
مولوی، مثنوی معنوی

دانش و اندیشه کنونی ما درباره خواب در خواب است. اگر «گفت خواب» را به گفتن درآوریم بیدار خواهیم شد. غفلت از خواب و جایگاه بنیادین آن در زندگی و جهان تاریخی آدمی چیزی جز خوابزدگی به بار نخواهد آورد. بر پایه چنین باوری بوده است که ما از سال‌ها پیش برنامه‌ای درازآهنگ در قلمرو خواب پژوهی تاریخی را پی ریخته‌ایم و در کنار پاره‌ای کارهای پژوهشی دیگر گام‌هایی در این راه برداشته‌ایم. آماج ما این است که پایه‌ها و مایه‌هایی برای پی افکندن یک سنت پژوهشی جدید در حوزه خواب‌شناسی، خواب‌نگاری و خواب‌پژوهی - به ویژه با رویکرد و روش تاریخی - پدید آوریم.

سال‌هاست در پی آنیم که از «گفت خواب» بویی ببریم و به ساحت رازآلود خواب راهی - و یا دست کم پنجره‌ای - بگشاییم. کتابشناسی حاضر یکی از آثار و نتایج این پویش و کوشش چند ساله

است. پیش از این پژوهش دیگری با عنوان «مقدمه‌ای بر رؤیاشناسی تاریخی» منتشر کردیم که در حکم معرفی برنامه پژوهشی ما بود.^۱ اهل تحقیق به خوبی از اهمیت متون و منابع مرجع و پایه در کار پژوهشی آگاهی دارند و می‌دانند که کتابشناسی در پیمودن مسیر یک پژوهش روشمند علمی از چه ضرورت و اهمیت بنیادینی برخوردار است. وجود انواع کتابشناسی - ساده، توصیفی، تحلیلی و انتقادی - به درجات کار پژوهش را دقیق، سریع و آسان می‌کند و نبود یا کمبود آن از موانع مهم و اساسی در راه پیشرفت یک کار علمی و پژوهشی است. در دنیای امروز که با انفجار اطلاعات روبه رو هستیم و تقریباً در همه مباحث و موضوعات شاهد تولید و پیدایش انواع و اقسام متون و منابع و داده‌ها هستیم، ضرورت و اهمیت کار کتابشناسی بیشتر می‌شود. دریغا که در کشور ما در این باره کمابیش غفلت و سستی و کندی وجود دارد. ما در پیوند با برنامه‌ی پژوهشی خود - رؤیاشناسی تاریخی - از همان نخستین گام‌ها با آثار وخیم این غفلت دست به گریبان بوده‌ایم. از همان مراحل اولیه ضرورت دسترسی به اطلاعات منظم و مدون کتابشناختی در حوزه‌ی خواب‌گزاری و خواب‌شناسی بر ما آشکار شد اما هر چه جستیم کمتر یافتیم. در مرز و بومی که مردمانش در سراسر تاریخ خود با خواب و رؤیا و کارکردهای سیاسی و فرهنگی آن دست به گریبان بوده‌اند جز یک کتابشناسی ساده، که صرفاً به نسخه‌های خطی و کهن مربوط می‌شد، کار دیگری در این زمینه انجام نشده بود! برای برطرف کردن این خلأ بناچار خود ما دست به کار شدیم. کار کتابشناسی حاضر اساساً و در ابتدا برای

۱ - داریوش رحمانیان و زهرا حاتمی، مقدمه‌ای بر رؤیاشناسی تاریخی؛ مطالعه موردی: تصحیح انتقادی رساله منامیه، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۲.

برطرف کردن نیازهای پژوهشی خود ما فراهم آمد؛ اما گام به گام چنان پیش رفت و پرورده شد که ما بهتر دیدیم که آن را برای بهره‌گیری عموم پژوهشگران عرصه‌ی خواب و رؤیا آماده و ارائه کنیم. کتابشناسی ساده‌ی حاضر بیش از یک گام اولیه و ره‌گشا چیز دیگری نیست. امید و آرزوی ما این است که اثر حاضر - که برای آماده‌سازی اش تلاش، کوشش، زمان و زحمت فراوانی صرف شده است - به سهم خود کار پژوهشگران این حوزه را آسان‌تر کند و از این راه به رونق و پویایی و پیشرفت خواب‌شناسی و خواب‌نگاری و خواب‌پژوهی در ایران و در حوزه‌ی زبان فارسی یاری رساند. ایرانیان در عرصه‌ی خواب‌گزاری و خواب‌شناسی و مباحث و موضوعات و مسائل مربوطه در زمره‌ی پیشگامان و پایه‌گذاران بوده‌اند و میراثی گرانبار دارند. ایران زمین به مثابه‌ی یک حوزه‌ی بسیار مهم و تأثیرگذار فرهنگی و تمدنی - چه در روزگار باستان و چه در دوران اسلامی - در عرصه‌ی خواب و خواب‌گزاری و یا به تعبیر زیبای حضرت مولانا در «گفت خواب» سخن برای گفتن داشته است. دریغ که همچون بسیاری از عرصه‌های دیگر در این عرصه نیز دچار رکود و سکوت و تصلب شده‌ایم و از پویایی باز مانده‌ایم. امروزه بر ماست که دوباره آن سنت را به زبان در آوریم و بر پایه‌ی آن به ابداع و ایجاد سنت‌های جدید دست یازیم. در این راه یکی از بایسته‌ترین کارها برپایی نهادهای علمی - انجمن، مؤسسه و به ویژه نشریات و مجلات خاص و تخصصی - است.

در کتابشناسی حاضر با توجه به نیازهای پژوهشی خود - که احتمالاً با دیگر پژوهشگران این عرصه در مواردی مشترک خواهد بود - بجز متون و منابع فارسی، که ستون و تکیه‌گاه اصلی هستند، به منابع و مراجع پاره‌ای از زبان‌های مهم دیگر توجه کرده‌ایم. همچنین

افزون بر کتاب‌ها، مقالات، رساله‌ها و پایان‌نامه‌های دانشگاهی، وبگاه‌ها (سایت‌ها) نیز - بطور گزیده - مورد توجه و اشاره قرار گرفته‌اند. درباره آثار مربوط به حوزه‌ی زبان آلمانی از کمک و همکاری سرکار خانم سارا کیان راد برخوردار شده‌ایم و همین‌جا صمیمانه از ایشان سپاسگزاری می‌کنیم.^۱ از خوانندگان و پژوهشگران محترم توقع داریم که کاستی‌های اثر حاضر را به هرگونه که خود صلاح می‌دانند یادآوری کنند تا اگر توان و امکان و مجالی بود در رفع آنها بکوشیم.

۱- سرکار خانم سارا کیان راد با نام پیشین سارا ماریا مایر، آلمانی الاصل هستند.

گفتاری در خواب‌شناسی تاریخی

الدُّنْيَا ظِلُّ الْغَمَامِ وَ حُلْمُ الْمَنَامِ؛ دنیا مانند سایه ابر و رؤیاست.
(علی علیه‌السلام، غرر و درر، باب الدنيا)

همه عالم سراپی می‌نماید جهانی ملک خوابی می‌نماید
«عطار نیشابوری»

در دنیای معاصر مطالعات خواب‌شناسی با رشد و گسترش قابل توجهی مواجه بوده است. انجمن‌ها و بنیادهای ویژه شکل گرفته است. ژورنال‌های تخصصی شروع به انتشار کرده است. سمینارها و همایش‌های متعدد تخصصی برگزار شده است. شمار کتاب‌ها و مقالات منتشر شده در موضوع خواب، خواب‌گزاری و خواب‌شناسی همواره رو به افزایش بوده است. همچنین وضعیت نگارش رساله‌ها و پایان‌نامه‌های دانشگاهی^۱ علاوه بر مطالعات تخصصی و

۱ - تاکنون پایان‌نامه‌هایی هم درباره خواب و رؤیا در ایران نوشته شده‌اند که عمدتاً توسط دانشجویان رشته‌های ادبیات و ادبیات نمایشی؛ نقاشی و ارتباط تصویری، به رشته نگارش درآمده‌اند. برای نمونه:

محمد عرب زاده، «خواب و خواب‌گزاری در ادب فارسی تا آخر قرن پنجم هجری»، پایان‌نامه دکتری در رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تاریخ

دفاع: ۱۳۶۴؛ زهرا اسلامی، «خواب در ادبیات عرفانی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تاریخ دفاع: ۱۳۷۶؛ حسن قلی پور خلیلی، «خواب و بیداری در مثنوی مولوی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تاریخ دفاع: ۱۳۷۷؛ افسانه آتش افروز، «رؤیا و نماد و تأثیر آن در هنر نوین»، پایان‌نامه کارشناسی در رشته نقاشی، دانشگاه تهران، تاریخ دفاع: ۱۳۸۰؛ زهرا مهابادی، «خواب و رؤیا»، پایان‌نامه کارشناسی در رشته نقاشی، دانشگاه تهران، تاریخ دفاع: ۱۳۸۰؛ مختار کمیلی، «رؤیا و تعبیر آن در متون عرفانی و تفسیری تا اواخر قرن ششم هجری»، پایان‌نامه دکتری در رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، تاریخ دفاع: ۱۳۸۱؛ بابک تن، «نمادگرایی رؤیا در ادبیات نمایشی همراه با نمایشنامه (من)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته ادبیات نمایشی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تاریخ دفاع: ۱۳۸۲؛ رابعه بنافتی، «غیبت رؤیا در نقاشی معاصر»، پایان‌نامه کارشناسی در رشته نقاشی، دانشگاه تهران، تاریخ دفاع: ۱۳۸۳؛ مجتبی رجبعلی جلودار، «پیشگویی‌ها، خواب و رؤیا در شاهنامه»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن، تاریخ دفاع: ۱۳۸۳؛ ایران هدایی، «تجزیه و تحلیل خواب در ادبیات عرفانی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد دزفول، تاریخ دفاع: ۱۳۸۴؛ ناهید یوسف زاده قوچانی، «خواب و رؤیا در شاهنامه فردوسی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد، تاریخ دفاع: ۱۳۸۴؛ محبوبه حیدری، «طبقه بندی و تحلیل قصه های خواب در متون نثر صوفیه»، پایان‌نامه دکتری در رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تاریخ دفاع: ۱۳۸۷؛ رباب عباس زاده، «تصویرسازی رؤیا»، پایان‌نامه کارشناسی در رشته ارتباط تصویری، دانشگاه تهران، تاریخ دفاع: ۱۳۸۷؛ حمداله خورانی، «خواب و رؤیا در اندیشه عرفا و متصوفه بر پایه امهات سبک عراقی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه، تاریخ دفاع: ۱۳۸۸؛ زینب عیوضی، «نسخه شناسی و بررسی الگوی اندیشه ای رساله های تعبیر خواب از

رشته‌ای؛ مطالعات میان رشته‌ای، فرا رشته‌ای و چند رشته‌ای نیز درباره‌ی پدیده‌ی خواب و رؤیا و مباحث و مسائل مربوطه با رشد و اقبال گسترده روبه رو بوده است. سهم و نقش مورخان و تاریخ پژوهان، به ویژه در ایران، در این عرصه در قیاس با رشته‌های دیگر اندک بوده است.^۱

دوره تیموری به عصر صفوی، پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ گرایش اسناد و مدارک آرشیوی، دانشگاه تهران، تاریخ دفاع: ۱۳۹۴.

۱ - از دهه‌ها پیش تاکنون مقاله‌هایی در موضوع خواب و رؤیا در نشریه‌های فارسی زبان منتشر شده است:

سهراب استواری، مقاله «نگاهی به تاریخ خواب و هنایش (تأثیر) آن»، ایرانشهر، س ۳، آبان ۱۳۰۴، ش ۱۲، صص ۷۴۴-۷۳۹؛ غلامعلی رعدی آذرخشی، «خواب اسحق بن شرفشاه و گزارش آن، مهر، مهر و آبان ۱۳۱۳، ش ۱۷ و ۱۸، صص ۴۵۳-۴۴۹؛ حسین شجره، «تعبیر خواب در قرون وسطی»، مهر، تیر ۱۳۱۷، ش ۶۰، صص ۱۵۴-۱۵۰؛ همو، «تجزیه و تحلیل رؤیاها»، دانش، مرداد ۱۳۲۸، ش ۸، صص ۲۶۸-۲۶۷؛ همو، «تعبیر خواب»، یغما، شهریور ۱۳۲۸، ش ۱۶، صص ۲۳۶-۲۳۵؛ خانبابا طباطبایی نائینی، «گوشه چشمی به عالم خواب و رؤیا»، ارمغان، دوره ۳۵، مرداد و شهریور ۱۳۴۵، ش ۶-۵؛ حسین سعادت نوری، «رؤیای صادقه یا خواب‌های عجیب سلاطین و درباریان قاجاریه»، مجله وحید، س ۲، ش ۱۱، صص ۴۱-۳۳، تجدید چاپ در: حسین سعادت نوری، رجال دوره قاجار، تهران، انتشارات وحید، ۱۳۶۴، صص ۳۲۰-۳۱۰؛ جلال متینی، «خواب‌های اهورایی آبتین»، ایران‌شناسی، تابستان ۱۳۷۰، ش ۱۰، صص ۳۸۷-۳۶۹؛ یوسف رحیم‌لو، «خواب دیدن در سنت و سیاست صفویان»، نشریه دانشکده علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه تبریز، س اول، ش اول، پاییز ۱۳۷۴؛ خسرو ناقد، «گویند بخشب تا بخوابش بینی، خواب و خوابگزاری در فرهنگ اسلامی»، جهان کتاب، اسفند ۱۳۷۷، ش ۷۶-۷۵، صص ۳۲-۲۸؛ پروین دخت مشهور، «رؤیای صادقه و بازتاب آن در خاوران‌نامه»، خراسان پژوهی، ش ۴، پاییز، زمستان ۱۳۷۸، صص ۱۹۲-۱۸۱؛ احمد لقمانی، «پژوهشی درباره خواب، رؤیا، تعبیر»، پیام زن، ش ۱۰۵، آذر

۱۳۷۹، صص ۲۷-۲۴؛ بنفشه حجازی، «تأثیر خواب‌نامه‌ها در فرودست سازی زنان»، زنان، ش ۷۲، بهمن ۱۳۷۹، صص ۳۳-۲۸؛ حسن فراهانی، «روانشناسی خواب و رؤیا»، معرفت، بهمن ۱۳۸۰، ش ۵۰، صص ۸۱-۷۲؛ سید حسن امین، «خواب و تعبیر خواب»، اطلاعات ۳۰ و ۲۸ بهمن ۱۳۸۰، ص ۶؛ فاطمه قاضیها، «رؤیاهای ناصرالدین شاه»، گنجینه اسناد، بهار و تابستان ۱۳۸۱، ش ۴۶-۴۵، صص ۳۹-۲۸؛ علی اکبر نجاتی صفا، «بررسی وضعیت پژوهش‌های حوزه خواب در ایران»، تازه‌های علوم شناختی، بهار ۱۳۸۲، ش ۱۷، صص ۳۸-۳۴؛ ناصر ناصری، «خواب صوفیه و تجلی آن در مثنوی مولانا»، مجله ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی خوی، بهار ۱۳۸۳، ش ۲، صص ۸۲-۶۰؛ مختار کمیلی و غلامرضا افراسیابی، «منابع و قواعد تعبیر رؤیا در متون حکمی و عرفانی»، مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، ۱۳۸۴، شماره ۴۲، صص ۱۴۸-۱۳۷؛ سید حسن امین، «خواب‌های اهورایی در شاهنامه»، ماهنامه حافظ، ش ۱۸، شهریور ۱۳۸۴، صص ۱۹-۱۷؛ محمد سلیم جو، «گستره رؤیا در ادبیات معاصر ایران»، اعتماد، ۲۰ شهریور ۱۳۸۴، ص ۱۰؛ سید حسن امین، «رؤیا در فلسفه ابن سینا»، ماهنامه حافظ، مهر ۱۳۸۵، ش ۳۵، صص ۳۷-۳۳؛ همو، «خواب و رؤیا در شعر نظامی»، ماهنامه حافظ، فروردین ۱۳۸۶، ش ۳۹، صص ۳۹-۳۸؛ همو، «رؤیا در شاهنامه»، اطلاعات، ۲۴ خرداد ۱۳۸۶، ص ۶؛ همو، «رؤیای صادقه در مثنوی»، آفتاب اسرار، ش ۲، تابستان ۱۳۸۶، صص ۱۳-۹؛ همو، «رؤیای صادقه در مثنوی»، اطلاعات، ۱۵ آذر ۱۳۸۶، ص ۶؛ محمدعلی صادقیان، و دیگران، «نگرشی روان‌شناختی و اسطوره‌ای به شاهنامه فردوسی با نظر به خواب افراسیاب»، مجله دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان، زمستان ۸۶، ش ۲۰، صص ۱۱۲-۹۹؛ اسماعیل واعظ جواد، «روانشناسی رؤیا در تفسیر کشف الاسرار»، پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم، ش ۱، زمستان ۱۳۸۷، صص ۲۱۸-۲۰۸؛ مختار کمیلی، «خواب‌نامه نویسی در زبان و ادب فارسی (سیری در مهمترین خواب‌نامه‌های فارسی)»، پژوهشنامه زبان و ادب فارسی (گوهر گویا) ۱۳۸۷، شماره ۴ (پیاپی ۸)، صص ۱۷۷-۱۵۱؛ همو، «کامل‌التعبیر حبیبش تفلّیسی و واژه‌های نادر آن»، پژوهشهای ادبی، پاییز ۱۳۸۸، شماره ۲۵، صص ۱۳۸-۱۱۵؛ محمود عبادیان، «ادبیات: درآمدی بر پیشینه روایت، نقش رؤیا در تکوین روایت»، هنر، پاییز ۱۳۸۸، ش ۸۱، صص ۱۴-۷؛ سید حسن امین،

در روزگار ما معرفت تاریخ دیگر آن نیست که تنها به قلمرو سیاست و قدرت محدود باشد. امروزه ما با پیدایش و گسترش رویکردهای نوین در تاریخ پژوهی و تاریخ نویسی روبرویم: تاریخ اجتماعی، تاریخ فرهنگی، تاریخ مردم، تاریخ فرودستان، تاریخ خُرد، تاریخ زنده، تاریخ میان رشته‌ای و

در شرایط فرهنگی و فکری و سیاسی این روزگار توجه به نقش / کارکرد تاریخی خواب و رؤیا از ضرورت و اهمیتی غیرقابل انکار برخوردار است. گردآوری، دسته بندی و طبقه بندی روایت‌های خواب و رؤیا یکی از کارهای اساسی است که انجام دقیق و درست آن بدون دخالت و نظارت مورخان شدنی نیست. درباره تاریخ ایران و اسلام باید گفت که با اینکه متون و منابع تاریخ و ادب و فرهنگ ما آکنده از روایت‌ها و حکایت‌های رؤیایی است متأسفانه تا کنون چنانکه باید و شاید به ضرورت گردآوری و طبقه بندی علمی و روشمند آنها توجه نکرده‌ایم. آنچه که تاکنون به شکل پراکنده انجام شده اگرچه سودمند - و در پاره‌ای موارد ستودنی - است وافی به مقصود نیست و نمی‌تواند پاسخگوی نیازهای اکنون و آینده ما باشد.

«خواب و رؤیا در شاهنامه»، آفتاب اسرار، ش ۱۱ و ۱۲، پاییز و زمستان ۱۳۸۸، صص ۵۵-۴۷؛ مختار کمیلی، «زن در خوابنامه های فارسی (بررسی نمادهای زن در خوابنامه های فارسی)»، پژوهشنامه زبان و ادب فارسی (گوهر گویا) دوره چهارم، بهار ۱۳۸۹، شماره ۱ (پیاپی ۱۳)، صص ۱۳۰-۱۰۹؛ همو، «خواب و رؤیا در دیوان حافظ»، مجله شعر پژوهی، دوره ۵، ش ۳، پاییز ۱۳۹۲، صص ۱۹۰-۱۶۷.

جای آن دارد که گروه های آموزشی تاریخ به موضوع خواب های تاریخی توجه کنند و راه نگارش رساله ها و پایان نامه های دانشجویی در این زمینه بکر و بدیع را باز و هموار سازند.

رؤیاشناسی تاریخی، آنگونه که ما مراد می‌کنیم، با همه رویکردهای نوین تاریخ در پیوند است. با تاریخ سیاسی و با تاریخ نخبه‌گرا نیز از قدیم‌الایام پیوندی وثیق و بنیادی داشته است. مطالعات تاریخی خواب و رؤیا می‌تواند با رویکردهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، فکری، خُرد، میان‌رشته‌ای و ... انجام شود. اما حتی اگر تعریف و تلقی‌مان از دانش تاریخ و قلمرو موضوعی آن همان تعریف و تلقی سنتی باشد و آن را به رویدادهای بزرگ تاریخ سیاسی محدود کنیم، باز هم به خواب‌های تاریخی نمی‌توان و نباید بی‌اعتنا بود. تاریخ سیاسی بشر از کهن‌ترین ایام تا کنون با خواب و رؤیا پیوند داشته است. درباره‌ی بسیاری از رویدادهای سیاسی تاریخ از فراز و فرود دولت‌ها و فرمانروایی‌ها گرفته تا وقوع جنگ‌ها، جنبش‌ها و ترورها و قتل‌های سیاسی روایت‌های رؤیایی و رؤیاهای پیشگویانه - راست و دروغ، حقیقی یا جعلی و برساخته - فراوان داریم. تاریخ سیاسی بشر به روشنی از کارکردهای سیاسی خواب و رؤیا حکایت می‌کند. این حکم درباره تاریخ تمدنی و فرهنگی نیز صادق است. در تاریخ ادیان، فلسفه و علوم، معماری و هنر و ادبیات، فنون و صنایع و اختراعات و ... نیز با انواع و اقسام روایات و گزارش‌های خواب و رؤیا درباره پاره‌ای از رویدادهای مهم، تعیین‌کننده و سرنوشت‌ساز سروکار داریم.

اگر تاریخ را به معنی وسیع کلمه مراد کنیم هر گونه سند، شاهد و روایتی درباره خواب و رؤیا برای مورخ ارزش داده شناختی خواهد داشت. چه راست باشد و چه دروغ. چه از بزرگان و نامداران باشد و چه از کیهتران و فرودستان.

آدمی بطور معمول یک سوم از زندگی‌اش را در خواب می‌گذراند و از آن میان حدود یک چهارم - یعنی بیست و پنج درصد

مدت خواب - را خواب می‌بیند.^۱ پس بخش مهمی از زندگی و تاریخ بشر - با چشم‌پوشی از زندگی انسان پیش از تاریخ که آن نیز به نوبه‌ی خود مهم است - در خواب و در حال خواب دیدن گذشته است. اما تا کنون بخش بسیار ناچیزی از آنچه که آدمی در خواب دیده ثبت شده و از آن مهمتر اینکه بخش بسیار ناچیزتری از آنچه که ثبت شده راست و درست بوده است. به هر حال برای مورخ روزگار

۱ - در تاریخ خواب‌شناسی علمی جدید مطالعات و آزمایشهایی که در دهه‌ی ۵۰ قرن ۲۰ م. توسط پژوهشگران دانشگاه‌ها انجام شد یک نقطه عطف مهم بود. آنان دریافتند که خواب دو مرحله‌ی اصلی دارد که عبارتند از: ۱- مرحله‌ی REM مخفف Rapid Eye Movement یعنی «حرکات سریع چشم» که آرام‌ترین مرحله‌ی خواب است. ۲- مرحله‌ی Non-REM که ژرف‌ترین مرحله‌ی خواب است و زمانی است که حرکات چشم و واکنش دیگر اندام و عضلات شخص خوابیده تقریباً از میان می‌رود. این مرحله حدود سه چهارم یا هفتاد و پنج درصد خواب را تشکیل می‌دهد. خواب دیدن عمدتاً در مرحله‌ی REM - که حدود یک چهارم یا بیست و پنج درصد خواب را دربر می‌گیرد- صورت می‌پذیرد. پژوهشگران دانشگاه شیکاگو نوسانات مغزی افراد خوابیده‌ی مورد آزمایش را با دستگاه (EEG) یا الکتروآسفالوگرام اندازه‌گیری کردند و دریافتند که امواج مغزی ما به هنگام خوابیدن در چرخه‌ای حدوداً نود دقیقه‌ای نوسان دارند و هر یک از این چرخه‌های نود دقیقه‌ای خود به چهار مرحله‌ی بتا، آلفا، تتا و دلتا تقسیم می‌شوند. این چرخه‌ها بدون تداخل یا انقطاع و به شکل خودبخودی پیش می‌روند و انسان‌ها به طور معمول در هر خواب هشت ساعته شبانه حدود دو ساعت را در حال خواب دیدن می‌گذرانند که پس از بیداری بخش اعظم آن فراموش می‌شود. ر.ک: یان اوزوالد، خواب، ترجمه محمد رضا باطنی، تهران، توتیا، ۱۳۸۵، صص ۹۵ به بعد؛ سیلویا براون، رؤیاها، ترجمه الهه حسینی، قزوین، نشر سایه گستر و مهرگان دانش، ۱۳۸۷، صص ۲۱-۱۹.

Norman Mackenzie, *Dreams and dreaming*, New york, The vanguard press, 1965, pp. 244-279.

ما تاریخ خواب به همان اندازه مهم است که تاریخ بیداری. این از آن روست که اساساً تاریخ - تاریخ بیداری - به تاریخ خواب پیوسته است. پس اگر مسأله‌ی مورخ امروز این است که بداند مردم - و نه فقط خواص و نخبگان - چگونه زندگی می‌کرده‌اند، دانستن اینکه چگونه می‌خوابیده‌اند، در خواب چه دیده‌اند و آنچه را که می‌دیده‌اند چگونه تعبیر و تفسیر می‌کرده‌اند نیز شایسته‌ی توجه است. خواب دیدن یک رویداد است. روایت کردن و تعبیر و تفسیر آن نیز یک رویداد است. مورخ را گریز و گزیری نیست که به آن بپردازد.

عنوان یا تعبیر «خواب‌شناسی» Oneirology رایج و جا افتاده است. اما تا جایی که ما می‌دانیم ترکیب «خواب / رؤیا شناسی تاریخی» Historical Oneirology پیشینه‌ای ندارد و اصطلاحی است که ما وضع کرده‌ایم. در پژوهشی که پیش از این با عنوان مقدمه‌ای بر رؤیا‌شناسی تاریخی منتشر شد، پیرامون این اصطلاح جدید به کوتاهی سخن گفته‌ایم. رؤیا‌شناسی تاریخی ناظر به دو معناست: یکی مطالعه خواب‌های تاریخی با هدف شناخت بهتر و ژرف‌تر تاریخ و دیگری مطالعه خواب و رؤیا با روش و رویکرد تاریخی. در معنای نخست موضوع مورد بررسی «تاریخ» است و در معنای دوم «خواب». به عبارت دیگر در اولی این مورخ است که «تاریخ» را بر پایه داده‌های رؤیا شناختی به مطالعه می‌گیرد و در دومی این «رؤیا شناس» است که موضوع معرفت خود یعنی «رؤیا» را با روش و رویکرد و نگاه تاریخی مطالعه می‌کند. ناگفته پیداست که مرز میان این دو بسیار باریک است و نوعی درهم تنیدگی میان این دو گونه برخورد با رؤیاها وجود دارد. همین جا این نکته را نیز یادآوری می‌کنیم که مطالعات رؤیا شناختی سرشتی میان رشته‌ای دارد و نمی‌تواند منحصر به یک رشته یا نظام معرفتی خاص باشد.

همانگونه که اشاره شد در همه‌ی شاخه‌های تاریخ و تقریباً درباره‌ی همه‌ی مسائل زندگی و جهان تاریخی انسان روایت‌ها و گزارش‌های رؤیایی داریم. متون و منابع تاریخی از قدیم‌الایام تا کنون آکنده از روایت‌های خواب و رؤیاهایی‌اند که درباره‌ی بسیاری از حوادث و رویدادهای تاریخی دیده شده و گفته و ثبت شده‌اند. افزون بر آن در درازای تاریخ و در همه‌ی فرهنگ‌های بشری باورها و دیدگاه‌های گونه‌گون درباره‌ی سرشت خواب و رؤیا داشته‌ایم که شناخت و بررسی آنها می‌تواند دریچه‌های تازه‌ای به روی مورخان بگشاید. بنابراین تاریخ خواب و خواب‌شناسی تاریخی به عنوان یک زمینه‌ی پژوهشی مهم می‌تواند و باید تشخیص یابد و حتی چه بسا به عنوان یک شعبه و شاخه‌ی مستقل در علوم تاریخی در نظر گرفته شود. این چیزی فراتر از تاریخ خوابگزاری و نظریه‌های خواب و تعبیر خواب است که از پیشینه‌ای نسبتاً دراز برخوردار است.

خواب و پیشگویی در تاریخ

تاریخ خواب با تاریخ پیشگویی پیوندی تنگاتنگ دارد. در تاریخ خواب و خواب‌های تاریخی در بیشتر موارد با خواب‌ها و رؤیاهایی سروکار داریم که در عُرف خواب‌شناسی به عنوان خواب‌ها و رؤیاهای پیشگویانه شناخته شده‌اند. خواب‌هایی که حاوی نوعی پیش‌آگاهی نسبت به رویدادها، پیش از وقوع آنها، بوده‌اند. رؤیاهای پیشگویانه، در طول تاریخ، فراوان روایت و ثبت و ضبط شده‌اند. از دوره‌ی باستان تا کنون سرشت اینگونه خواب‌ها و درستی و نادرستی روایت‌ها و گزارش‌های مربوطه مورد بحث و اظهار نظر فیلسوفان و متفکران بوده است. در بیشتر موارد توده‌ی مردم و بسیاری از خواص و متفکران نوعی باورمندی به امکان پیش‌آگاهی از راه رؤیاها نشان

داده‌اند؛ اما بوده و هستند متفکرانی که باور به رؤیاهای پیشگویانه را در زمره‌ی خرافات و اباطیل به شمار آورده یا می‌آورند. در عصر جدید که رؤیا از آسمان به زمین آمد و موضوع مطالعه‌ی علمی و عینی شد این شک و انکار به ویژه در محافل علمی رشد و غلبه‌ی بیشتری یافت. به همین دلیل چه بسا در نظر پاره‌ای از اهل علم پرداختن به روایت‌هایی که بیشتر آلوده‌ی به خرافات و موهومات پنداشته می‌شوند و در زمره‌ی جعلیات و برساخته‌ها و دروغ‌های ارباب قدرت یا اذهان بیمار و ناتوان به شمار می‌آیند شایسته‌ی تحقیق علمی نباشد و نوعی ساده‌اندیشی به شمار آید. این درست است که بخش بزرگی از روایت‌های رؤیایی گزافه و یا حتی جعل و دروغ‌اند. جعلیات و دروغ‌هایی که در طول تاریخ به انگیزه‌های گوناگون سیاسی و مذهبی و یا از سر خرافه‌باوری و اسطوره‌دوستی و گرایش و عادت عوام به غلو و گزافه و یک کلاغ چهل کلاغ ساخته و پرداخته شده و شیوع و رواج یافته‌اند. بسیاری از پیشگویی‌ها و به ویژه روایت‌های مربوط به رؤیاهای پیشگویانه در حقیقت پس از وقوع حادثه ساخته شده‌اند و در واقع نه «پیشگویانه» که «پس‌گویانه» و پسینی‌اند.^۱ اما نه همه‌ی روایت‌های خواب‌ها و رؤیاهای تاریخی را می‌توان با این حکم و به این روش داوری و تفسیر کرد و نه اینکه دروغ و جعلی بودن آن روایت‌ها از ارزش و اهمیت آنها چیزی می‌کاهد. آنچه که ارزش و اهمیت آنها را تعیین می‌کند نه راست و دروغ بودن آنها که چگونگی کارکردهای سیاسی و فرهنگی‌شان در تاریخ است. تحقیق پیرامون صحت و سقم اینگونه روایت‌ها از وظایف

۱ - گوستاو جاهودا، روان‌شناسی خرافات، ترجمه محمدنقی براهنی، تهران، البرز، ۱۳۷۲، صص ۲۷-۲۴.